

SAMENVATTING

VAN GILDE TOT ROC, DE GESCHIEDENIS VAN HET VAKONDERWIJS IN DE STAD LEIDEN

Dit proefschrift gaat over de geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden. Centraal staat de vraag wie zich in de loop van de tijd verantwoordelijk heeft gesteld voor het vakonderwijs: was dat een publieke instantie of was het maatschappelijk initiatief, al dan niet van het werkveld afkomstig? Daaraan gekoppeld is de vraag of er verschil in onderwijsdoel is al naar gelang de verantwoordelijke instantie. Bekommert alleen een overheid zich om bredere vorming en beperkt het maatschappelijk initiatief zich tot smalle beroepsvorming?

Het vertrekpunt voor de analyse is een studie van Wolf-Dietrich Greinert. Deze Duitse historisch-pedagoog stelt dat de Industriële Revolutie een eind maakte aan het ene opleidingsmodel van de gilden dat sinds de middeleeuwen overal op dezelfde manier in Europa voorkwam. Mijn eerste vraag is dan ook of in de stad Leiden het leerlingstelsel als essentieel onderdeel van een gilde ook voor alle ambachten dat ene opleidingsmodel was.

Verder onderscheidt Greinert drie klassieke modellen van vakopleiding als antwoord op de industrialisatie. Voor hem is de wijze waarop vakopleidingen zijn georganiseerd, geen doelbewuste en geïsoleerde keuze, maar hangt deze nauw samen met de arbeidscultuur van een land. Zo komt hij tot (1) het marktmodel als liberaal antwoord (overheersend in Engeland), (2) het rationeel staats-bureaucratische model (typerend voor Frankrijk) en (3) het duale corporatieve model (Duitsland).

Onderscheidend voor deze modellen is dat per model een andere instantie het initiatief neemt tot het oprichten en instandhouden van een vakopleiding. Alle modellen in de andere Europese staten zouden uit deze drie modellen zijn ontwikkeld. Mijn tweede vraag is wie in de stad Leiden de verantwoordelijke instantie was voor de verschillende vakopleidingen, en of het onderscheid in de drie modellen hier relevant is.

De geschiedenis van het vakonderwijs valt uiteen in drie delen met telkens een omslagpunt in de beantwoording van de centrale vraag van deze studie. Het eerste omslagpunt doet zich voor als rond 1800 de gilden - tot dan toe verantwoordelijk voor het leerlingstelsel - worden opgeheven. Hoewel verschillende ambachtlieden leerlingen bleven aannemen, ontstonden er tekorten aan bij de tijd geschoolde vaklieden; maatschappelijk geïnitieerde vakscholen probeerden in die tekorten te voorzien. Het tweede omslagpunt is gesitueerd rond 1920: de rijksoverheid neemt verantwoordelijkheid voor vakonderwijs. Er wordt een stelsel van nijverheidsonderwijs op drie niveaus ingericht, waarin maatschappelijke initiatieven zich kunnen voegen.

Deze studie is ingedeeld in zes perioden, waaraan even zo veel hoofdstukken zijn gewijd. Het Leidse verhaal wordt telkens voorafgegaan door een schets van de landelijke ontwikkelingen op het gebied van vakonderwijs. Ook wordt het Leidse vakonderwijs in een stadsbeeld van zijn eigen tijd geplaatst.

De eerste periode omvat de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, waarin het gilde de belangrijkste organisatievorm was voor de vakopleiding. Een gilde is in de eerste plaats een verband van beoefenaren van hetzelfde ambacht; dat maakt het werkveld, de vaklieden zelf, verantwoordelijk voor het opleiden van hun opvolgers. Het Leidse stadsbestuur stelde keuren en ordonnantiën vast om – anders dan in steden als bijvoorbeeld Utrecht – de macht van gilden

in te perken. De meesters namen hun leerlingen vaak in huis; zij brachten hen niet alleen vakvaardigheden bij, maar voedden hen ook op tot goede burgers.

Leiden telde in 1700 maar liefst 85 gilden. Toch was er niet voor elk kind een leerlingplaats; in de werkplaatsen van exportgerichte lakenindustrie was geen sprake van een gildeverband met leerlingstelsel. Jonge kinderen werden hier ingezet voor werk dat routinematig van aard was, zonder dat zij een vak leerden waarmee ze een zelfstandig bestaan konden opbouwen.

In deze periode zijn de vaklieden zelf verantwoordelijk voor de vakopleidingen, zij het dat het Leidse stadsbestuur grenzen stelde aan de macht van de gilden. En de vaklieden vulden hun verantwoordelijkheid breed in: het ging hen om beroeps- én om bredere algemene vorming van hun vaak inwonende leerlingen.

De tweede periode speelt zich af rondom de eeuwwisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw. Ook in Leiden was de invloed van de Franse Revolutie merkbaar: het economisch liberalisme vierde hoogtij. Het gildeverband werd als te beperkend beschouwd; iedereen moest vrijelijk een ambacht of winkel kunnen beginnen en de klanten zouden de kwaliteit van het geleverde werk wel bepalen. Het debat over afschaffen nam veel tijd in beslag, omdat veel gemeenten de gilden wilden behouden en zich met hen tegen de rijksoverheid keerden. De onmisbaarheid van het leerlingstelsel, de vakopleiding in gildeverband, werd telkens als belangrijkste argument ingebracht. De stad Leiden liet zich – samen met haar gilden – niet onbetuigd in dit politiek debat tussen overheden. Dat heeft niet mogen baten: ook het stadsbestuur van Leiden moest de gilden opheffen.

In Leiden hebben burgers in deze periode een vakschool opgericht die – zij het via vele metamorfoses – nog altijd functioneert. In 1785 nam het *Genootschap der beschouwende en werkdaadige wiskunde* het initiatief een technische vakopleiding te stichten die *Mathesis Scientiarum Genetrix* werd genoemd. Aanvankelijk bedoeld als opleiding voor zeelieden om de zeemacht van de Republiek te versterken, naar Engels voorbeeld, maar al gauw een algemeen technische opleiding.

De derde periode omvat ruwweg de eerste helft van de negentiende eeuw. Toen in 1818 gilden definitief waren verboden en daarmee het leerlingstelsel formeel ter ziele was, bleven ambachtslieden wel leerlingen aannemen op informele wijze. In de eerste helft van de negentiende eeuw ging alle aandacht uit naar het lager onderwijs; aan uitbreiding van het onderwijsstelsel met vervolgonderwijs kwam men op landelijk niveau niet toe.

De rijksoverheid droeg de universiteiten op haar natuurwetenschappelijke kennis ter beschikking te stellen van fabrikanten en hun arbeiders. Deze nieuwe inzichten zouden bestaande productieprocessen kunnen verbeteren en tot nieuwe kunnen inspireren. In Leiden werden daartoe een *Industriecollege* en *Industrieschool* opgericht. Dankzij vooral de persoonlijke inzet van hoogleraren als Van der Boon Mesch en Van Gelder hebben heel wat fabrikanten door het *Industriecollege* hun kennis kunnen opfrissen; de *Industrieschool* voor de Leidse arbeiders is geen succes geworden.

Rond het midden van de eeuw komen maatschappelijke initiatieven op als brei- en naaischolen van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, maar deze zijn geen lang leven beschoren. Bestendiger is het initiatief van individuele burgers als dominee Abraham Rutgers van der Loeff, die in 1855 de *Kweekschool voor Zeevaart* opricht. Hij beoogt in eerste instantie de vagebonderende jeugd een kans op een ordentelijk leven te bieden; in tweede instantie voorziet hij met deze opleiding de Nederlandse zeedienst van goedopgeleide matrozen.

De vierde periode betreft de tweede helft van de negentiende eeuw. De rijksoverheid kwam nu wel toe aan het opnemen van vervolgonderwijs in het onderwijsstelsel, maar beperkte haar verantwoordelijkheid tot algemeen vervolgonderwijs. Een tekort aan bij de tijd geschoolde

vaklieden en de slechte leefomstandigheden van de lagere sociale groepen waren echter geen voldoende aanleiding om ook voor effectief vakonderwijs te zorgen. En zo werd de hogere burgerschool wel een succes, maar kwam de burgerdagschool, bedoeld voor arbeiderskinderen, niet van de grond omdat deze kinderen overdag moesten werken om aan het gezinsinkomen bij te dragen.

Burgers en bedrijven namen wel initiatief om vakopleidingen in het leven te roepen, niet voor de allerarmsten, maar voor kinderen van ambachtslieden. In 1883 richtten de Leidse bouwbedrijven de *Practische Ambachtsschool* op om met bouwvakkers te kunnen werken die de nieuwste technieken beheersten. In 1885 begon Kamerlingh Onnes met het opleiden van instrumentmakers voor zijn natuurkundig onderzoek, de kiem voor de huidige *Leidse Instrumentmakersschool*. En in 1892 richtte Marie Sparnaaij de *Leidsche Fabriksschool* op waar jongens én meisjes na hun werk in de fabriek onderwijs konden volgen.

In deze periode overheerst het maatschappelijk initiatief in het nemen van verantwoordelijkheid voor vakonderwijs, terwijl de rijksoverheid zich relatief afzijdig houdt. De burgers en bedrijven die vakscholen oprichtten, beperkten zich niet tot alleen beroepsvorming als onderwijsdoel; de school had ook tot taak de kinderen op te voeden tot goede burgers.

De vijfde periode omvat de eerste helft van de twintigste eeuw. In 1920 werd de *Nijverheidsonderwijswet* van kracht en werden vakscholen gereguleerd en gesubsidieerd. Bestaande scholen, particulier opgericht en bekostigd, voegden zich in dit stelsel en nieuwe scholen werden opgericht. Dat gold ook het leerlingstelsel, dat samen met het schoolonderwijs deel van de wet uitmaakte. Het aantal leerlingen nam sterk toe, met name in het schoolonderwijs. Ook voor meisjes kwam er nu meer nijverheidsonderwijs beschikbaar, met een dubbele doelstelling: voorbereiding op een bestaan als huisvrouw, en secundair om een beroep als naaister of dienstmeisje uit te oefenen.

In Leiden werd in 1908 ook een school voor meisjes opgericht: de *Rooms-Katholieke Vakschool voor Meisjes*, die opleidde voor huishouden en industrie. En toen de *Nijverheidsonderwijswet* van kracht werd, kwamen er dankzij de rijksbekostiging meer scholen bij. Het aantal leerlingstelsels bleef beperkt tot één, uitgaand van de *Practische Ambachtsschool*.

In deze periode nam de rijksoverheid de verantwoordelijkheid voor vakonderwijs op zich door regelgeving en subsidiëring; het stichten en in stand houden van vakscholen werd aan het maatschappelijk initiatief overgelaten. Het doel van het nijverheidsonderwijs was expliciet een combinatie van algemene en beroepsvorming.

De zesde periode begint na de Tweede Wereldoorlog en loopt door tot in het heden. Het treffendste kenmerk ervan is de grote toename van het aantal leerlingen en dus ook van het aantal scholen. Aanvankelijk was de stijging van de onderwijsdeelname vooral ingegeven door de noodzaak tot wederopbouw van het land na de Tweede Wereldoorlog; allengs kwam daar de noodzaak van een hoger scholingsniveau bij om in een meer ontwikkelde samenleving een succesvol leven te kunnen leiden. Twee jaar middelbaar beroepsonderwijs is nu wel het minimum niveau om de arbeidsmarkt te betreden.

Het voortgezet onderwijs, waarvan het aanvankelijk vakonderwijs deel uitmaakt, is vele malen bediscussieerd, veranderd en weer terug veranderd. Er zijn met name vele pogingen gedaan om de relatief vroege selectie tussen algemeen en vakgericht onderwijs uit te stellen tot na een periode van gezamenlijk onderwijs. De kinderen zouden dan na een onderwijsprogramma met ook beroepsgerichte elementen een beter gefundeerde keuze kunnen maken. Maar alle pogingen zijn gestrand en nog steeds bepalen toetsen in combinatie met schooladviezen in welk type voortgezet onderwijs elfjarige kinderen zich verder mogen ontwikkelen. Omdat de meeste ouders hun kinderen zo 'hoog' mogelijk willen laten instromen, betekent dit in de praktijk een vooral negatieve keuze voor het vakonderwijs.

Het middelbaar beroepsonderwijs heeft aan het eind van de twintigste eeuw een eigen wettelijk kader gekregen: de *Wet Educatie en Beroepsonderwijs*. De verantwoordelijkheden zijn daarmee opnieuw verdeeld: de rijksoverheid financiert, bepaalt de spelregels voor scholen en werkveld en houdt toezicht. De scholen en het werkveld bepalen nu samen de inhoud van de onderwijsprogramma's voor de verschillende beroepen.

Ook in de stad Leiden is het aanbod van vakonderwijs in deze periode sterk toegenomen, zo sterk dat een volledig overzicht niet meer binnen de beperkingen van deze studie past. Wel is de uitwerking van de *Wet Educatie en Beroepsonderwijs* te zien: vele kleine, smalle opleidingen zijn bijeengebracht in grotere eenheden. Daarmee is de studiekeuze voor studenten overzichtelijker en kunnen contacten tussen de opleidingen en het verwante werkveld beter worden onderhouden. In de verantwoordelijkheid voor vakonderwijs is met de genoemde wet het zwaartepunt verschoven naar het overleg tussen school en werkveld. Op landelijk niveau bepalen deze partijen aan welke kwalificaties een beroepsbeoefenaar moet voldoen. Op regionaal niveau kunnen individuele onderwijsinstellingen en werkgevers daar hun eigen specifieke wensen aan toevoegen.

In de slotbeschouwing worden de onderzoeksvragen hernomen en beantwoord, mede in relatie tot de drie modellen van Greinert.

Om te beginnen is gebleken dat het gildemodel met zijn leerlingstelsel niet zo algemeen in Leiden voorkwam als Greinert voor de meeste gebieden in het Europa van vóór de Industriële Revolutie wel suggereert. De Leidse exportgerichte bedrijvigheid was veel minder georganiseerd in gilden en kende geen formeel leerlingstelsel. De inzet van kinderen in deze sector had meer weg van kinderarbeid dan van werkend leren.

Ook is er geen sprake van één model dat alle eeuwen in Leiden dominant was. Verschillende instanties zijn achtereenvolgens eerstverantwoordelijk geweest voor het oprichten en in stand houden van vakonderwijs. In de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd waren het de vaklieden zelf, die in gildeverband - onder toezicht van het stadsbestuur - de nieuwe generatie vaklieden opleidden. Althans, dat was het geval tot rond 1600 en daarna alleen in de werkplaatsen en winkels die voor de lokale markt produceerden. Na het gildevetbod ontstond een vacuüm, waarin burgers en hun organisaties initiatieven namen om vakopleidingen te stichten. In het begin van de twintigste eeuw nam de rijksoverheid de verantwoordelijkheid op zich een wettelijk en financieel kader te bieden. Maar aan het eind van deze eeuw werd het werkveld weer in positie gebracht verantwoordelijkheid te nemen door in overleg met de scholen beroepskwalificaties te formuleren. Daarmee lijkt de eindsituatie op waar het mee begon: de gilden waarin ook de vaklieden grotendeels de opleiding bepaalden.

Het verband dat Greinert in zijn modellen legt tussen de verantwoordelijke instantie en de doelen van het vakonderwijs, is in de geschiedenis van het vakonderwijs in Leiden niet zo aangetroffen. Het is wel juist gebleken dat publieke partijen als lokale of landelijke overheid bredere doelen stelden dan alleen beroepsvorming. Maar ook particulier initiatief, burgers én bedrijven, stelden aan hun vakopleidingen niet alleen beroepsvorming maar ook bredere, maatschappelijke vorming ten doel.